

ΣΧΕΣΕΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

ΠΑΡΑ ΤΩ ΙΟΥΣΤΙΝΩ

ΥΠΟ

Πρωτοπρεσβυτέρου ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, δ. Φ.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Σκοπὸς τῆς παρούσης μελέτης εἶναι νὰ ἐρευνηθῇ ἡ σχέσις τῆς Χριστιανικῆς πίστεως καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, ὡς αὕτη ἐμφαίνεται εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ἁγίου Ἰουστίνου μάρτυρος καὶ φιλοσόφου. Τὸ ἐνδιαφέρον πρὸς μελέτην τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἐκαλλιεργήθη ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῆς φοιτήσεώς μου εἰς τὴν ἡμετέραν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἐν Brookline, Mass. Ἀπὸ τότε αἰσθάνθηκα τὴν ἀνάγκην τῆς μελέτης τῶν πατέρων διὰ τὴν λύσιν πολλῶν προβλημάτων. Ἐν ἀπὸ τὰ πολλὰ προβλήματα εἶναι καὶ ἡ σχέσις τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὴν θύραθεν φιλοσοφίαν. Οἱ Σχολαστικοὶ εἶχον χωρίσει τὴν φιλοσοφίαν ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψιν καὶ εἶχον δύο κριτήρια τῆς ἀληθείας, αἱ δὲ πλεῖσται τῶν προτεσταντικῶν ὁμολογιῶν καὶ τῶν προτεσταντῶν Θεολόγων ἔχουν μαχητικὴν στάσιν πρὸς τὴν φιλοσοφίαν. Εἰς τὴν Ὀρθόδοξον Καθολικὴν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν οἱ Πατέρες εἶναι ἐκεῖνοι, οἵτινες ἐκφράζουν τὴν ἐπίσημον γνώμην αὐτῆς. Διὰ τοῦτο ἀπεφάσισα νὰ μελετήσω τοὺς Ἁγίους Πατέρας πρὸς ἀνεύρεσιν τῆς ἀληθοῦς λύσεως, βασιζομένης εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας μας.

Ὁ Ἰουστῖνος ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος, ὅστις προσεπάθησε νὰ συστηματοποιήσῃ τὰς χριστιανικὰς ἀληθείας, τὰς ἀποκεκαλυμμένας εἰς τὰς Ἱερὰς Γραφάς. Αἱ Χριστιανικαὶ ἀλήθειαι εἶναι ἀποκεκαλυμμένα ἀπὸ τὸν Θεὸν διὰ τῶν προφητῶν καὶ Ἁγίων ἀνδρῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἡ δὲ ἀποκάλυψις τελειοποιεῖται εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἡ φιλοσοφία διὰ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου ἐρευνᾷ διὰ νὰ ἐξακριβώσῃ τὴν ἀπόλυτον ἀλήθειαν, τὴν αἰτίαν τῶν ὄντων καὶ περὶ τοῦ ἀπολύτου ὄντος. Ἡ μὲν Χριστιανικὴ θρησκεία παραδέχεται τὴν ἀποκάλυψιν ὡς κριτήριον τῆς ἐρεύνης, ἡ δὲ φιλοσοφία ἔχει τὸν ἀνθρώπινον λόγον καὶ τὴν ἀποκάλυψιν. Τὸ ἀντικείμενον τῆς χριστιανικῆς θρησκείας εἶναι ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς φιλοσοφίας τὸ ἀντικείμενον εἶναι ὁ αἰώνιος Λόγος. Ἐφ' ὅσον ἔχουν τὸ ἴδιον ἀντικείμενον ἔχουν στενὴν καὶ ὀργανικὴν σχέσιν. Εἰς τὸν Χριστιανισμόν ἡ τελειοποίησις τῆς ἀποκαλύψεως γίνεται διὰ τοῦ ἐνσάρκου Θεοῦ Λόγου.

Εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην θὰ περιορισθῶ μόνον εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ἰουστίνου, τοῦ μάρτυρος καὶ φιλοσόφου, πρὸς ἐξέτασιν τῆς σχέσεως τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας. Ὁ Ἱερὸς Ἰουστίνος εἶναι ὁ πρῶτος ἐκ τῶν Ἀγίων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μας, ὅστις προσεπάθησε νὰ γεφυρώσῃ τὸ μέγα χάσμα μεταξύ χριστιανισμοῦ καὶ φιλοσοφίας. Διὰ τοῦτο, παρεξηγηθεὶς ὑπὸ τοῦ διαμαρτυρομένου A. Harnack, θεωρεῖται ὡς διαφθορεὺς τῆς ἀγνῆς χριστιανικῆς πίστεως τῶν Εὐαγγελίων. Εἰς τὴν μελέτην ταύτην θὰ προσπαθῶ νὰ δώσω μίαν σαφῆ ἀντίληψιν τοῦ ἐν λόγῳ σοβαροῦ προβλήματος.

I. Εἰσαγωγή.

Ὁ σπουδαιότερος ἐκ τῶν Ἑλλήνων ἀπολογητῶν τοῦ Β' αἰῶνος εἶναι ὁ Ἱερὸς Ἰουστίνος, ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς. Ὁ Ἱερὸς Ἰουστίνος κατήγετο ἐκ τῆς ἀρχαίας Συχέμ, ἥτοι ἐκ τῆς ὀνομασθείσης ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ὡς Flavia Neapolis. Ὁ ἴδιος λέγει, ὅτι κατάγεται ἀπὸ «Φλαουίας νέας πόλεως τῆς Συρίας Παλαιστίνης»¹. Ἐγενήθη περὶ τὸ 100 μὲ 110² ἀπὸ ἐθνικοῦς γονεῖς. Ὁ ἴδιος ἀναφέρει ὅτι εἶναι χριστιανὸς «ἀπερίτμητος»³. Ἀπὸ μικρᾶς ἡλικίας ἠσθάνετο ἰδιαιτέραν ἀγάπην πρὸς τὴν φιλοσοφίαν. Κατέφυγεν εἰς ὁπαδοὺς πολλῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων, ἥτοι Στωϊκοῦς, Πυθαγορείους καὶ Περιπατητικοῦς, ἀλλὰ δὲν τοῦ ἱκανοποίησαν τὰς ἀπορίας τοῦ πνεύματος⁴. Τέλος, ἠκολούθησε καὶ τὸν Πλατωνισμὸν καὶ φαίνεται ὅτι τοῦ εἰρήνευσε τὸ πνεῦμα, ἐνόμισεν ὅτι ἐκεῖ εὗρηκε τὴν ἀλήθειαν.

Σεβάσμιός τις γέρων, ὅμως, τὸν ἐπλησίασεν ἡμέραν τινὰ περιπατοῦντα εἰς τὴν παραλίαν (ἴσως εἰς τὴν Ἐφεσον, περὶ τὸ 130-135), βεβυθισμένον εἰς τὰς φιλοσοφικὰς σκέψεις του καὶ στοχασμούς, καὶ ἤρχισε συνομιλίαν μετ' αὐτοῦ. Ὁ σεβάσμιος οὗτος γέρων ἔπεισε τὸν ἱερὸν Ἰουστίνον ὅτι ἡ ἀληθῆς διδασκαλία περὶ Θεοῦ, δημιουργίας τοῦ κόσμου, περὶ προνοίας, περὶ ψυχῆς καὶ ἀθανασίας, εὐρίσκονται εἰς τὰ συγγράμματα τῶν ἱερῶν Ἀποστόλων. Ἀκόμη καὶ χριστιανὸς γενόμενος, ἐξηκολούθει νὰ φορῇ τὸν φιλοσοφικὸν τρίβωνα, διότι ἐθεώρει τὸν χριστιανισμὸν ὡς τὴν μόνην ἀσφαλῆ καὶ ἀληθῆ φιλοσοφίαν. Μετὰ τὴν μεταστροφὴν του εἰς τὸν χριστιανισμὸν ἀφωσιώθη εἰς τὴν μελέτην τῶν ἀγ. Γραφῶν καὶ εἰς τὴν ὑποστήριξιν τῆς νέας θρησκείας.

Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Πίου (138-161) ἤλθεν εἰς τὴν Ρώμην, ὅπου ἐδίδασκε καὶ ἤλεγχε τοὺς φιλοσόφους. Ὁ Τατιανός, ὅστις ἦτο

1. Α' Ἀπολ. 1.

2. J. Tixeront, A Handbook of Patrology, London 1951, σ. 35.

3. Διάλ. πρὸς Τρύφ. 28.

4. Πληροφορίας περὶ τῆς διανοητικῆς καὶ ἠθικῆς του ἀναπτύξεως εὐρίσκομεν εἰς τὸ ἔργον του Διάλ. πρὸς Τρύφ. 1-8.

μαθητής του, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «λίχνους καὶ ἀπατεῶνας τοὺς φιλοσόφους συνήλεγχεν»⁵. Ἰδιαιτέρως τὸν φιλόσοφον Κρήσκεντα ἀποκαλεῖ «φιλόσοφον καὶ φιλόκομπον», διότι «πολὺ μᾶλλον ἀγενῆς καὶ παμπόνηρος, ἰδιωτικῆς καὶ ἀλόγου δόξης καὶ φόβου ὢν»⁶.

Ὁ ἱερὸς Ἰουστίνος περιώδευσε πολλὰς πόλεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους ὡς καὶ εἰς τὴν Ἔφεσον, ὅπου εἶχε τὸν περίφημον διάλογον μετὰ τοῦ Τρύφωνος. Ὡσαύτως ἐπεσκέφθη καὶ τὴν Κόρινθον. Ὡς χριστιανὸς κατεδιώχθη ὑπὸ τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους. Ὁ ἱστορικὸς Εὐσέβιος⁷ μάλιστα ὑπεστήριξεν ὅτι τοῦτο ἦτο διαβολικὸν ἔργον τοῦ Κρήσκεντος, χωρὶς ὅμως καμμίαν ἱστορικὴν βᾶσιν πρὸς ἀπόδειξιν. Ἀπεκεφαλίσθη ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου περὶ τὸ 165, ἐν Ρώμῃ, μαζὶ μὲ ἄλλους ἕξ χριστιανούς. Περὶ τοῦ μαρτυρίου του πληροφοροῦμεθα ἀπὸ τὸ Μαρτύριόν του⁸.

Ὁ Ἰουστίνος χαρακτηρίζεται διὰ τὴν πίστιν του εἰς τὸν Χριστὸν καὶ διὰ τὴν ἀγιότητα τοῦ βίου του. Ὁ Τατιανὸς τὸν ὀνομάζει «θαυμασιώτατον»⁹, ὁ δὲ Τερτυλιανὸς «φιλόσοφον καὶ μάρτυρα»¹⁰.

Ὁ ἱερὸς Ἰουστίνος ἦτο γόνιμος συγγραφεύς. Ἐκ τῶν συγγραμμάτων του ὅμως μόνον τρία θεωροῦνται ὡς γνήσια, τὰ δὲ ὑπόλοιπα ὡς ἀμφίβολα.

Τὴν Πρώτην Ἀπολογία (150-155) τὴν ἀπευθύνει πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἀντωνῖνον, τὸν υἱὸν του καίσαρα Μάρκον Αὐρήλιον, πρὸς τὸν θετὸν υἱὸν του Λούκιον καὶ πρὸς τὴν Σύγκλητον καὶ τὸν Ρωμαϊκὸν δῆμον. Ὁ σκοπὸς του ἦτο νὰ ζητήσῃ δικαιοσύνην διὰ τοὺς χριστιανούς.

Τὴν Δευτέραν Ἀπολογία (155) τὴν ἀπευθύνει πρὸς τὸν Ρωμαϊκὸν δῆμον. Ἀφορμὴν πρὸς τοῦτο ἔλαβεν ὁ ἱερὸς Ἰουστίνος ἀπὸ τὸν θάνατον τριῶν χριστιανῶν καὶ λέγει ὅτι οἱ χριστιανοὶ δὲν τιμωροῦνται οὔτε θανατοῦνται διότι κάμνουν κάποιο κακόν, ἀλλ' ἀπλῶς διότι εἶναι χριστιανοί.

Ὁ Διάλογος πρὸς Τρύφωνα (155-160) εἶναι μία ἐπεξεργασία ἐνὸς προφορικοῦ διαλόγου μεταξὺ τοῦ Ἰουστίνου καὶ κάποιου Ἰουδαίου, ὁ ὁποῖος ὀνομάζετο Τρύφων. Προσπαθεῖ νὰ πείσῃ τὸν Τρύφωνα, ὅτι ὁ χριστιανισμὸς εἶναι τὸ πλήρωμα τοῦ «νόμου» καὶ ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶναι ὁ ἀναμενόμενος Μεσσίας. Οἱ χριστιανοὶ ἔχουν τὴν ἀληθῆ θρησκείαν καὶ διὰ τοῦτο τὸν προτρέπει νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸν χριστιανισμὸν.

Ὁ ἱερὸς Ἰουστίνος ἔγραψε καὶ ἄλλα ἔργα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀμφιβαλλόμενα. Ταῦτα εἶναι, ὁ λόγος πρὸς Ἑλληνας, Λόγος παραινετικὸς πρὸς Ἑλληνας, περὶ Μοναρχίας καὶ Λόγος

5. Τατιανοῦ, Λόγος πρὸς Ἑλληνας, κ. 19.

6. Β' Ἀπολ. 3 (Ὁ Κρήσκης ἦτο κυνικὸς φιλόσοφος).

7. Εὐσέβιος, χρονικὸν 4,16, Migne P.G. 19, 569.

8. Migne P.G. 6, 1565-1572.

9. Πρὸς Ἑλληνας, 18.

10. Adversus Valentinianos 5.

περὶ Ἀναστάσεως. Καὶ ἄλλα πολλὰ συγγράμματα, τὰ ὅποια φέρουν τὸ ὄνομά του, εἶναι μεταγενέστερα¹¹.

Τὰ συγγράμματα τοῦ Ἰουστίνου ἔχουν βαθεῖαν ἔννοιαν, δεικνύουν πολυμάθειαν καὶ ἀκριβῆ γνῶσιν τῶν ἀρχαίων φιλοσοφιῶν. Δὲν εἶναι συστηματικὸς συγγραφεὺς, ἀλλὰ γράφει μὲ πειστικότητα καὶ εἰλικρίνειαν. Εἶναι πρωτόπυρος εἰς τὴν συγγραφὴν τῶν δογματικῶν ἀληθειῶν καὶ διὰ τοῦτο ἡ ὀρολογία του καὶ ἡ συστηματοποίησίς του εἶναι ἐλευθέρη. Δὲν ἐμείωσε τὰς ἀπλᾶς διδασκαλίας τοῦ χριστιανισμοῦ, ὡς ἰσχυρίζονται οἱ μὴ κατανοοῦντες αὐτὸν Διαμαρτυρόμενοι. Ἐπίσης, σπουδαία εἶναι καὶ ἡ βαθυστόχαστος μελέτη του ὡς πρὸς τὴν σχέσιν τῆς θύραθεν σοφίας μετὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ.

*

II. Σχέσεις φιλοσοφίας καὶ II. Διαθήκης.

Ὁ Ἱερὸς Ἰουστῖνος, ὡς χριστιανὸς ἐξ ἔθνικῶν, ἦτο πολὺ ἐπηρεασμένος εἰς τὴν σκέψιν του ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας φιλοσόφους. Ἐθεώρει ὅμως τὴν Ἀγίαν Γραφὴν ὑψηλοτέραν καὶ ἀρχαιοτέραν τῶν φιλοσόφων, ὡς ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ: «Μωϋσῆς οὖν ὁ προφήτης, ὡς προέφημεν, πρεσβύτερος ἦν πάντων συγγραφέων»¹². Πρὸς ἀπόδειξιν δὲ τῆς σπουδαιότητος τῶν Ἀγίων Γραφῶν, παρατηρεῖ τὴν μετάφρασιν τῶν Ο', ἧτις ἔγινε κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Πτολεμαίων: «ὅτε δὲ Πτολεμαῖος Αἰγυπτίων βασιλεὺς, βιβλιοθήκην κατεσκεύαζε καὶ τὰ πάντα ἀνθρώπων συγγράμματα συνάγειν ἐπειράθη, πυθόμενος καὶ περὶ τῶν προφητῶν τούτων, προσέπεμψε τῷ τῶν Ἰουδαίων τότε βασιλεύοντι Ἡρώδῃ¹³, ἀξίῳ διαπεμφθῆναι αὐτῷ τὰς βίβλους τῶν προφητειῶν. Καὶ ὁ μὲν βασιλεὺς Ἡρώδης τῇ προειρημένῃ Ἑβραϊδί αὐτῶν φωνῇ γεγραμμένης διεπέμψατο. Ἐπειδὴ δὲ οὐκ ἦν γνώριμα τὰ ἐν αὐταῖς γεγραμμένα τοῖς Αἰγυπτίοις, πάλιν αὐτὸν ἤξιωσε πέμψας τοὺς μεταβαλόντας αὐτὰς εἰς τὴν Ἑλλάδα φωνὴν ἀνθρώπους ἀποστεῖλαι»¹⁴. Τοῦτο ἔγινε, ὥστε νὰ δοθῇ ἡ εὐκαιρία εἰς τοὺς ἔθνικοὺς νὰ ἐκμάθουν τὴν ἀλήθειαν.

Ὁ Ἱερὸς Ἰουστῖνος προσεπάθησε νὰ λύσῃ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως

11. Ἴδε Tixeront, pp. 37-40.

12. Α' Ἀπολογία, 54,5.

13. Εἶναι ἀναχρονισμὸς, διότι ὁ Ἡρώδης ἔζησε πολὺ βραδύτερον ἀπὸ τοὺς Πτολεμαίους καὶ τὴν ἐποχὴν τῆς Μεταφράσεως τῶν Ο'. Ὁ Πτολεμαῖος, ἔκαμεν αἴτησιν εἰς τὸν Ἐλεάζαρ τὸν Ἀρχιερέα. Βλ. Ante-Nicene Fathers, vol. I, p. 173, n. I.

14. Α' Ἀπολ. 31. Ὁ Ἱερὸς Ἰουστῖνος ἐγνώριζε κάλλιστα τὴν Ἀγίαν Γραφὴν καὶ ἔμεινε πιστὸς εἰς τὴν Χριστιανικὴν παράδοσιν, παρά τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἑλλην. φιλοσοφίας πού εἶχεν ὑποστῆ ἀπὸ μικρᾶς ἡλικίας. Robert Wilde, The Treatment of the Jews in the Greek Christian Writers of the First Three Centuries, 1949, pp. 104-105. Βλέπε καὶ Th. Stylianosopoulos, Justin Martyr and the Mosaic Law. Missoula, Mont.: Scholars Press, 1975.

τῆς θύραθεν φιλοσοφίας καὶ τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Εἶναι τεραστία ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο, ὡς πρὸς τὴν γένεσιν αὐτῶν καὶ τὴν κατοχὴν τῆς ἀληθείας. Ἡ Ἀγία Γραφή κατέχει τὴν ἀλήθειαν διότι αὕτη εἶναι ὁ ἔξ ἀποκαλύψεως λόγος τοῦ Θεοῦ. Ὁ Ἰουστίνος λέγει, ὅτι οἱ προφῆται εἶναι «πρὸ πολλοῦ χρόνου πάντων τούτων τῶν νομιζομένων φιλοσόφων παλαιότεροι, μακάριοι καὶ δίκαιοι καὶ θεοφιλεῖς, θείῳ πνεύματι λαλήσαντες καὶ τὰ μέλλοντα θεσπίσαντες, ἃ δὴ νῦν γίνεται»¹⁵. Ἐνῶ ἡ φιλοσοφία εἶναι προῖον τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, διὰ τοῦτο ἔχει συγχρόνως καὶ ἀληθείας καὶ ψεύδη¹⁶. Μόνον οἱ Προφῆται εἶναι «ἀνωτέρω πάσης ἀποδείξεως, ὄντως ἀξιόπιστοι μάρτυρες τῆς ἀληθείας»¹⁷. Ἡ ἀλήθεια ἐδιδάχθη εἰς τὸν κόσμον ὑπὸ τῶν προφητῶν. Μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ὑπῆρξαν φιλόσοφοι «μετὰ λόγου βιώσαντες», ὅπως ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Ἡράκλειτος, «καὶ ἄθεοι ἐνομίσθησαν»¹⁸. Ὁ Πλάτων ἔλαβε πολλὰ ἀπὸ τοὺς προφήτας, «καὶ πάντα, ὅσα περὶ ἀθανασίας ψυχῆς ἢ τιμωριῶν τῶν μετὰ θάνατον ἢ θεωρίας οὐρανίων ἢ τῶν ὁμοίων δογμάτων καὶ φιλόσοφοι καὶ ποιηταὶ ἔφασαν, παρὰ τῶν προφητῶν τὰς ἀφορμὰς λαβόντες καὶ νοῆσαι δεδύννηται καὶ ἐξηγήσαντο»¹⁹. Ἐπίσης ὁ Πλάτων ἔλαβε πολλὰ ἀπὸ τοὺς Προφήτας καὶ ἐδίδαξε χωρὶς νὰ γνωρίζῃ τὴν πραγματικότητα. Ὁ Πλάτων ἐπῆρε τὴν διδασκαλίαν περὶ δημιουργίας τοῦ κόσμου ἀπὸ ἀμόρφου ὕλης ἀπὸ τὸν Μωϋσῆν. Ἐπίσης τὸ «χίασμα» τοῦ Πλάτωνος εἶναι ἡ παρερμηνεία τοῦ χαλκίνου ὄφους τῆς ἐρήμου (τοῦ Μωϋσέως), διὰ τοῦ ὁποῦ προετυποῦτο ὁ Σταυρὸς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ²⁰. Ἐκ τούτων πολλὰ διδασκαλίας τῶν φιλοσόφων συμφωνοῦν μετὰ τῶν προφητῶν. Κατὰ τὸν Ἰουστίνον οἱ φιλόσοφοι ἀντιφάσκουν ὁ εἰς πρὸς τὰς θεωρίας τοῦ ἄλλου καὶ διαστρεβλώνουν τὴν ἀλήθειαν. Κάθε θεωρία ἔλαβε τὸ ὄνομα τῆς σχολῆς, ἤτοι Πλατωνική, Περιπατητική, Στωϊκὴ κ.τ.λ., διὰ τοῦτο δὲν ὑπάρχει ἐνότης εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἀληθείας ἀλλὰ μᾶλλον χάος πνευματικόν²¹. Κατακρίνεται διὰ τῶν ἀναφερθέντων χωρίων ἡ φιλοσοφία καὶ

15. Διάλ. 7.

16. Β' Ἀπολ. 10. Ἰσχυρίζεται ὁ ἱερός Ἰουστίνος, ὅτι αὐτὰ πού ἐδίδαξαν οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι εἶναι «ἀνθρώπινα διδασκαλίας» καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἔχουν ὄλην τὴν ἀλήθειαν. Ὁ Χριστός, ὅστις εἶναι ὁ Λόγος, μᾶς ἐγνώρισε τὴν ἀλήθειαν. Βλέπε καὶ Ἰωάν. Ἀναστασία, Ἰουστίνος ὁ Φιλόσοφος καὶ μάρτυς περὶ τοῦ ἀρχαίου κόσμου, Θεσσαλονίκη, 1959.

17. Διάλ. 7.

18. Α' Ἀπολ. 46.

19. Α' Ἀπολ. 44.

20. Α' Ἀπολ. 59-60 καὶ 69. Τὸ «χίασμα» εἶναι εἶδος Χ ἐπὶ τοῦ σύμπαντος. Ὁ Πλάτων ὁμιλεῖ περὶ τῆς παγκοσμίου ψυχῆς. Ante-Nicene Fathers, vol. I, p. 183, n. 2. Ἐπίσης ὁ Πλάτων ἔλαβεν ἀπὸ τὸν Μωϋσῆν καὶ τὴν διδασκαλίαν του περὶ ἰδεῶν. Παραιν. πρὸς Ἑλλ., 29-30, 86-90.

21. Διάλ. 2. Οἱ Ἕλληνες «ἐμυθοποίησαν» τὰς ἀληθείας τῶν προφητῶν. Α' Ἀπολογία, 23. Βλ. Α. Θεοδωροῦ, Ἡ θεολογία τοῦ Ἰουστίνου Φιλοσόφου καὶ μάρτυρος, καὶ αἱ σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, Ἀθήναι, 1960.

ἐξυψοῦται ὑπὸ τοῦ Ἰουστίνου ἢ ἀποκάλυψις καὶ ἡ θεόπνευστος Γραφή, ἥτις ἔχει τὴν ἀλήθειαν. Διδάσκει ὅτι οἱ φιλόσοφοι ἔλαβον τὰς θεωρίας των ἀπὸ τοὺς Προφήτας καὶ τὸν Μωϋσῆν. "Ὅ,τι οἱ προφῆται ἐδίδαξαν, οἱ φιλόσοφοι ἔφθασαν διὰ τοῦ λόγου. Λόγω τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, ὅμως, δὲν κατενόησαν τὴν ἀλήθειαν καὶ διὰ τοῦτο διεστρέβλωσαν τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ Θεοῦ, τὴν διὰ τῶν Προφητῶν δοθεῖσαν. Ὁ Ἰουστίνος χαρακτηρίζει αὐτοὺς «ἀθέους», διότι δὲν ἔχουν τὴν ἀληθινὴν πίστιν εἰς τὸν ἕνα Τριαδικὸν Θεόν. Οἱ εἰδωλολάτραι εἶναι «ἄθεοι» διότι προσκυνοῦν τὰ ἔργα τῶν χειρῶν των παρά τὸν δημιουργὸν Θεόν²². Οἱ ποιηταὶ ἐδίδαξαν τὰ αἰσχρὰ τῶν δαιμόνων (θεῶν) εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Οἱ θεοὶ (δαίμονες) ἦσαν γεμᾶτοι ἀπὸ πάθη καὶ ἀνηθικότητας, διὰ τοῦτο ὁ Σωκράτης κατεδικάσθη (ὅπως καὶ ὁ Χριστός), ἐπειδὴ ἠθέλησε νὰ διδάξῃ τὴν ἀλήθειαν περὶ ἐνὸς «ἀγνώστου Θεοῦ»²³.

Ὡς εἶδομεν ἀπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ ἱεροῦ Ἰουστίνου, οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι καὶ ποιηταὶ ἔλαβον τὰς διδασκαλίας των ἀπὸ τοὺς θεοπνεύστους προφήτας τῆς Π.Δ. Οἱ μὲν φιλόσοφοι ἤγγισαν πρὸς τὴν ἀλήθειαν μὲ τὸ ἀσθενές των λογικόν, οἱ δὲ προφῆται ἀμέσως ἐγνώρισαν τὴν ἀλήθειαν διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Πολλὰκις οἱ ποιηταὶ καὶ φιλόσοφοι διεστρέβλωσαν τὰς ἀληθείας, τὰς ὁποίας ἔλαβον ἀπὸ τοὺς προφήτας καὶ ἐδημιούργησαν δαίμονας καὶ θεοὺς μὲ πάθη χεῖρονα ἐκείνων τῶν ἀνθρώπων.

"Ὅλοι οἱ ἀνθρωποὶ ἔχουν στοιχεῖα τῆς ἀληθείας, διότι ὁ «σπερματικὸς λόγος» ἐνοικεῖ εἰς τοὺς πάντας. Διὰ τοῦτο καὶ προχωροῦντες εἰς τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον, θὰ ἐξετάσωμεν τὸ θέμα τοῦ σπερματικοῦ λόγου ὡς τὸ ἀντελαμβάνετο ὁ ἱερός Ἰουστίνος.

III. Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία ὡς προπαιδεῖα διὰ τὸν Χριστιανισμόν.

Ὁ ἱερός Ἰουστίνος εἶναι βαθὺς μελετητῆς τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί, ἔχων φιλοσοφικὸν πνεῦμα, κατέστησεν ἀξιόλογον τὴν διδασκαλίαν τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς τοὺς μὴ χριστιανοὺς διανοουμένους. Κατὰ τὸν Ἰουστίνον ἡ οὐσία τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ. Ὁ Πλάτων ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Θεὸς καθίσταται γνωστός διὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Ὁ Ἰουστίνος, ἀντιθέτως, διδάσκει ὅτι ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ εἶναι διὰ τῆς ἀποκαλύψεως²⁴.

Διὰ τὸν ἱερόν Ἰουστίνον, οἱ προφῆται, οἱ ὁποῖοι εἶναι παλαιότεροι ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους, εἶναι «ἀξιόπιστοι μάρτυρες τῆς ἀληθείας»²⁵. Παραδέχεται καὶ μεταχειρίζεται τὴν ὀρολογίαν τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων, ἀλλ' ὑπὸ

22. Διάλ. 35, 82.

23. Β' Ἀπολ. 10.

24. Διάλ. 4.

25. Διάλ. 7.

άλλην έννοιαν, ήτοι από χριστιανικήν σκοπιάν. 'Ο Σωκράτης τών Έλλήνων ήτο αντίτυπον του Χριστού, διότι έπολέμησε τούς δαίμονας, διά νά έπαναφέρει μιαν ειδικήν περι Θεοῦ νέαν γνῶσιν εἰς τήν κοινωνίαν, ὥστε νά γίνουσι οἱ ἄνθρωποι ένάρετοι²⁶. 'Από τόν Σωκράτην κανείς δέν έπέισθη έναντίον τών δαιμόνων, οὔτε οἱ φιλόσοφοι οὔτε καί οἱ φιλόλογοι· ἄλλ' εἰς τόν Χριστόν ἀκόμη «καί χειροτέχνοι καί παντελῶς ἰδιῶται» έπίστευσαν, «έπειδή δύναμις έστι του ἀρρήτου Πατρός καί οὐχί ἄνθρωπίνου λόγου κατασκευή»²⁷.

Εἰς τόν 'Ιουστίνον παρατηροῦμεν μεγάλον έρωτα πρὸς τούς προφήτας, ἀλλά βλέπομεν καί τήν μεγάλην επίδρασιν τῆς Έλληνικῆς φιλοσοφίας. Εἰς τὰ συγγράμματά του εύρίσκομεν πλῆθος ἀναφορῶν εἰς τὰ έργα τών Έλλήνων συγγραφέων. Δυνάμεθα νά εἴπωμεν, ὅτι ἡ διδασκαλία τών Έλλήνων φιλοσόφων περι Λόγου ὑπῆρξε προπαίδια εἰς τήν χριστιανικήν διδασκαλίαν περι Λόγου, μέ τήν διαφορὰν ὅτι «ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο καί ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν», πράγμα τὸ ὅποιον οἱ Έλληνες φιλόσοφοι δέν ἠδύναντο νά παραδεχθοῦν. 'Η φιλοσοφία τών Έλλήνων πολὺ συνετέλεσεν εἰς τήν χριστιανικήν ὁρολογίαν καί εἰς τήν διανοητικὴν πειθαρχίαν, ὥστε νά διατυπωθοῦν τὰ χριστιανικά δόγματα. Τοῦτο εἶναι φανερόν, διότι εἰς τόν 'Ιουστίνον βλέπομεν τήν μέθοδον τῆς διατυπώσεως μέ ἀρχαίαν Έλληνικήν ὁρολογίαν καί διαλογικὴν συζήτησιν (π.χ. ὁ Διάλογος πρὸς Τρύφωνα, ὁ ὅποιος εἶναι ὅμοιος εἰς ὕφος μέ τήν ἀπολογίαν του Σωκράτους). 'Η σπουδαιότερα διδασκαλία του 'Ιουστίνου εἶναι ἡ περι «σπερματικὸν λόγον», ἡ ὁποία ήτο γνωστή εἰς τούς Έλληνας φιλοσόφους καί ἰδιαιτέρως εἰς τούς Στωϊκούς, ἄλλ' ὑπὸ ἄλλην έννοιαν.

Α' Ο ΣΠΕΡΜΑΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ.

'Η θεωρία του ἱεροῦ 'Ιουστίνου περι σπερματικὸν λόγον εἶναι σπουδαῖον ζήτημα καί διά τοῦτο ἔγινε «σημεῖον ἀντιλεγόμενον» ἀπὸ τούς νεωτέρους μελετητάς. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ὁ 'Ιουστίνος δανείζεται ἐκφράσεις καί ὅρους ἀπὸ τόν Φίλωνα καί τούς Στωϊκούς διά νά διατυπώσῃ τήν θεωρίαν του περι Λόγου καί σπερματικὸν λόγον, ἀλλά τοῦτο δέν σημαίνει ὅτι εἶναι ἀπλῆ ἐπανάληψις αὐτῶν²⁸. Εἰς τήν διδασκαλίαν του ἱεροῦ 'Ιουστίνου, ἡ θεωρία

26. Α' 'Απολ. 5.

27. Β' 'Απολ. 10.

28. 'Ο 'Ι. Χουβερ ἰσχυρίζεται ὅτι «διετήρησεν οὐδέν ἤττον ὁ 'Ιουστίνος πολλὰ ἐκ του ἀρχαίου κόσμου, του Φίλωνος καί τῆς στοᾶς». 'Ι. Χ ο ὕ β ε ρ, 'Η Φιλοσοφία τών πατέρων τῆς ἐκκλησίας (μετάφρ. 'Ι γ ν. Μ ο σ χ ά κ η) 'Αθήναι, 1883. 'Ο Harnack ἰσχυρίζεται, ὅτι ὁ 'Ιουστίνος θεωρεῖ τήν θύραθεν φιλοσοφίαν ἄνθρωπίνην καί διά τοῦτο ἀποφεύγει τήν οὐσιαστικὴν ἐπιρροήν. A. H a r n a c k, History of Dogma, (A. N. Buchanan) vol. II, p. 186-187, Boston, 1903. 'Επίσης καί ὁ Wolfson ἰσχυρίζεται, ὅτι ὁ 'Ιουστίνος ἐπανα-

περὶ σπερματικοῦ λόγου λαμβάνει ἄλλην μορφήν καὶ σημασίαν, εἶναι δὲ αὐτὴ καθαρώς χριστιανική. Ἐκ τὴν θύραθεν φιλοσοφίαν δανείζεται μόνον ὄρους, οὐχὶ δὲ τὴν οὐσίαν²⁹.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου περὶ Λόγου εἶναι, ὅτι ὁ «Υἱὸς Θεοῦ, ὁ Ἰησοῦς λεγόμενος... εἰ δὲ καὶ ἰδίως παρά τὴν κοινὴν γένεσιν, γεγενῆσθαι αὐτὸν ἐκ Θεοῦ λέγομεν Λόγον Θεοῦ»³⁰. Δηλαδή ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ γεννᾶται αἰωνίως ἀπὸ τὸν Θεὸν Πατέρα. Ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ εἶναι ὁ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καλούμενος Λόγος τοῦ Θεοῦ, «ἡ δὲ πρώτη δύναμις μετὰ τὸν πατέρα πάντων καὶ δεσπότην Θεὸν καὶ υἱὸς ὁ λόγος ἐστίν»³¹.

Διὰ τὸν Ἰερὸν Ἰουστίνον ὁ Λόγος ἔχει στενὰς σχέσεις μετὰ τοῦ λογικοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἀντίληψις τῆς ἀληθείας εἶναι δυνατὴ μόνον διὰ τοῦ Λόγου. Εἰς τὸν «σπερματικὸν λόγον» συμμετέχουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι. Ἀπὸ τὴν πηγὴν ταύτην οἱ ἔθνηκοι φιλόσοφοι ἔλαβον τὰς ἀληθείας τῶν συστημάτων των καὶ οἱ προφῆται ὠμίλησαν εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην. Ὁ Ἰουστίνος λέγει κατὰ λέξιν τὰ ἐξῆς: «ὅσα γὰρ καλῶς ἀεὶ ἐφθέγγαντο καὶ εὖρον οἱ φιλοσοφῆσαντες ἢ νομοθετήσαντες, κατὰ λόγου μέρος δι' εὐρέσεως καὶ θεωρίας ἐστὶ πονηθέντα αὐτοῖς»³². Οἱ ἔθνηκοι φιλόσοφοι, ὅμως, εἶχον μέρος τῆς ἀληθείας, καθὼς ὁ Ἰδιος ὁμιλεῖ: «οἱ γὰρ συγγραφεῖς πάντες διὰ τῆς ἐνούσης ἐμφύτου τοῦ λόγου

λαμβάνει τὰς θεωρίας τοῦ Φίλωνος. Ἴδε H. A. Wolfson, *The Philosophy of the Church Fathers*, vol. I, pp. 15-23. Cambridge, Mass. 1956.

29. Διὰ τοὺς Στωϊκοὺς, λόγος σπερματικὸς εἶναι τὸ ἔμφρον πῦρ, τὸ ὁποῖον διοικεῖ τὸ σύμπαν καὶ ζωοποιεῖ τὴν ὕλην, ἔχει τὴν ἰδίαν θέσιν εἰς τὸν κόσμον ποῦ ἔχει ἡ ψυχὴ εἰς τὸ σῶμα. Εἶναι πανθειστικὴ ἡ θεωρία τῶν Στωϊκῶν. Ἴδε Φ. Κομίδου, *Θέσεις τῆς θύραθεν σοφίας ἐν τῷ Χριστιανισμῷ*, σελ. 20, σημ. 3. Ἀλεξάνδρεια 1950. «Λόγος σπερματικὸς» (*Raison Seminale*) εἶναι ἔκφρασις τὴν ὁποῖαν συνείθιζον νὰ μεταχειρίζωνται οἱ Στωϊκοί, ὡς πρῶτος ἦτο ὁ Κλεάνθης. Ὁ A. Rivand περιγράφει τὴν θεωρίαν αὐτὴν τῶν Στωϊκῶν ὡς ἐξῆς: «Ὁ,τι ζεῖ προέρχεται ἀπὸ μίαν σποράν, ἡ ὁποία ὀφείλει νὰ περικλείη ἰδιαιτέρα σπέρματα ἢ «σπερματικοὺς λόγους» καὶ διὰ τὰ μικρότερα ἀκόμη μέρη. Κάθε σπέρμα, ὅσον μικρὸν καὶ ἂν εἶναι, πρέπει ἐκ τῶν προτέρων νὰ περιέχῃ μίαν ἀπειρίαν μερικῶν σπερμάτων, τὰ ὁποῖα σχηματίζουν τὰ διάφορα μέρη ἐνὸς νέου ὄργανισμοῦ». Διὰ τοὺς Στωϊκοὺς ζῶντα δὲν εἶναι τὰ ὄντα τὰ ὁποῖα ὀνομάζονται οὕτως, ἀλλὰ κάθε τι τὸ ὁποῖον εἶναι ἔμφυχον καὶ συνεπῶς ἡ ἰδέα τοῦ σπερματικοῦ λόγου ἐπεκτείνεται εἰς ὀλόκληρον τὸ σύμπαν. Ἴδε A. Lalande, *Λεξικὸν τῆς Φιλοσοφίας*, τόμ. Β', σελ. 913-914, (μτφρ. Εὐ. Π. Φικιῶρη), «Πάπυρος», Ἀθήναι, 1955.

30. Α' Ἀπολ. 22.

31. Α' Ἀπολ. 32. Ὁ Ἰουστίνος δὲν θεωρεῖ μὲ τὴν λέξιν «γέννησιν τοῦ λόγου» ὡς ἀπόρροιαν (*emanation*), ἡ γέννησις εἶναι φυσικὴ καὶ ὁ Λόγος ἔχει αὐτοτελῆ ὑπαρξίν. Ὁ θεῖος Λόγος, ὁ Ἰησοῦς Χριστός, δὲν εἶναι δεύτερος ἢ κατώτερος τοῦ Πατρὸς. Ἴδε Ἰ. Χοῦβερ, σελ. 19, σημ. 1,2. Εἰς τὴν παρούσαν μελέτην δὲν θὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἰουστίνου περὶ Λόγου καὶ τὴν Χριστολογίαν του, διότι τοῦτο ὡς ἰδιαιτερον θέμα ἐξέρχεται τῶν ὁρίων τῆς παρούσης μελέτης.

32. Β' Ἀπολ. 10.

σποραῖς ἀμυδρῶς ἐδύναντο ὄραν τὰ ὄντα»³³. Μόνον οἱ προφῆται ἐδίδαξαν τὴν ἀλήθειαν, διότι ἦσαν ἐμπνευσμένοι καὶ «κινουῦνται ἀπὸ τοῦ θεοῦ Λόγου»³⁴. Ἐνῶ οἱ φιλόσοφοι ἀλληλεμάχοντο μὲ τὰς ἀνθρωπίνες δυνάμεις τοῦ λόγου. Ὁμιλῶν περὶ τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν Στωϊκῶν, λέγει: «οἱ δὲ τάναντία ἑαυτοῖς ἐν κυριωτέροις εἰρηκότες οὐκ ἐπιστήμην τὴν ἀποπτον καὶ γνῶσιν τὴν ἀνελεγκτον φαίνονται ἐσχηκέναι»³⁵. Οἱ Στωϊκοὶ δὲν πλανῶνται τελείως, λέγει ὁ Ἰουστῖνος, διότι «ἐμφυτον παντὶ γένει ἀνθρώπων σπέρμα λόγου...». Καὶ προχωρεῖ: «οὐδὲν δὲ θαυμαστόν, εἰς τοὺς οὐ κατὰ σπερματικοῦ λόγου μέρος, ἀλλὰ κατὰ τὴν τοῦ παντός Λόγου, ὃ ἐστὶ Χριστοῦ, γνῶσιν καὶ θεωρίαν πολὺ μᾶλλον μισεῖσθαι οἱ δαίμονες ἐλεγχόμενοι ἐνεργούσιν»³⁶. Ὅταν ὁ λόγος τοῦ ἀνθρώπου (ἢ τὸ λογικόν του ἢ ὁ σπερματικὸς λόγος) δὲν ἔχουν συμμετοχὴν εἰς τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ, τότε οἱ δαίμονες διαστρέφουν τὴν ὀρθότητα τῆς ἐνεργείας τοῦ Λόγου καὶ ἐκ τούτου δημιουργοῦνται διάφορα φιλοσοφικὰ συστήματα. Οἱ φιλόσοφοι εἶχον μόνον σπέρματα τῆς ἀληθείας καὶ διὰ τοῦτο ἦτο εὐκολον νὰ πλανηθοῦν μὲ τὰς ἀνθρωπίνες τῶν ἀδυναμίας καὶ ἀρεσκείας. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἔλθῃ εἰς τὸν ἑαυτόν του, τότε γνωρίζει τὴν ἀληθινὴν του φύσιν καὶ σκοπόν, διότι τότε ἀποκαλύπτεται ὁ θεῖος λόγος. Μόνον ὁ λόγος ὑποδεικνύει εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν ἀληθινὴν του φύσιν καὶ μὲ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ θεοῦ Λόγου ἀνέρχεται ὁ ἄνθρωπος καὶ ξεπερνᾷ τὰ ὅρια τοῦ κόσμου καὶ φθάνει εἰς τὸν Θεόν³⁷. Ἡ σχέσις τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου μετὰ τοῦ Χριστοῦ, τὸν ὁποῖον «πρωτότοκον τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐδιδάχθημεν καὶ προεμνήσαμεν λόγον ὄντα, οὗ πᾶν γένος ἀνθρώπων μετέσχε. Καὶ οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες χριστιανοὶ εἰσί, καὶ ἄθεοι ἐνομίσθησαν, οἷον ἐν Ἑλληνισμῶν Σωκράτης καὶ Ἡράκλειτος καὶ οἱ ὅμοιοι αὐτοῖς, ἐν βαρβάρους δὲ Ἀβραάμ καὶ Ἀνανίας καὶ Ἀζαρίας καὶ Μισαήλ καὶ Ἡλίας καὶ ἄλλοι πολλοί, ὧν τὰς πράξεις ἢ τὰ ὀνόματα καταλέγειν μακρὸν εἶναι ἐπιστάμενοι τανῦν παραιτούμεθα. Ὅστε καὶ οἱ προγενόμενοι ἄνευ λόγου βιώσαντες, ἄχριστοι καὶ ἐχθροὶ τῷ Χριστῷ ἦσαν καὶ φονεῖς τῶν μετὰ λόγου βιούντων. Οἱ δὲ μετὰ λόγου βιώσαντες καὶ βιοῦντες χριστιανοὶ καὶ ἄφοβοι καὶ ἀτάραχοι ὑπάρχουσι»³⁸.

Ὁ ἱερός Ἰουστῖνος παραδέχεται, ὅτι ἡ οὐσία τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἢ γνῶσις τοῦ Θεοῦ, καὶ καλῶς ἐδίδαξεν αὐτὸ ὁ Πλάτων, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ γνωρίσῃ τὸν Θεὸν διὰ τοῦ λογικοῦ του (σπερματικοῦ λόγου) χωρὶς

33. Β' Ἀπολ. 13.

34. Α' Ἀπολ. 36.

35. Β' Ἀπολ. 13.

36. Β' Ἀπολ. 8.

37. Β' Ἀπολ. 8-13. Α' Ἀπολ. 10. Ὁ ἔνσαρκος Λόγος εἶναι αὐτὸς ὁ ὁποῖος ἀποκαλύπτει τὸν ἀληθῆ «ἑαυτόν» τοῦ ἀνθρώπου. Μὲ τὴν γνῶσιν αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος ὁδηγεῖται εἰς τὴν πρὸ τῆς πτώσεως κατάστασιν πλησίον τοῦ Θεοῦ.

38. Α' Ἀπολ. 46.

τὴν ἀποκάλυψιν, ὅμως αὐτὴ ἢ γινώσκεις εἶναι ἀφηρημένη καὶ σκοτεινὴ. Δὲν δίδει τὴν βεβαιότητα καὶ τὴν πλήρη γινώσκιν τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ. Ὁ Τρύφων λέγει τὰ ἐξῆς, μὲ τὰ ὁποῖα καὶ ὁ Ἰουστίνος συμφωνεῖ: «οὔτε οὖν ὀρῶσι τὸν Θεόν, οὔτε μεταμειβουσιν εἰς ἕτερα σώματα... νοεῖν δὲ αὐτάς δύνασθαι ὅτι ἐστὶ Θεὸς καὶ δικαιοσύνη καὶ εὐσέβεια καλόν, κάγω συντίθεμαι»³⁹. Καὶ «ὅθεν μοι δοκεῖ καλῶς εἰρησθαι ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου Κυρίου καὶ Σωτῆρος Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐν δυσὶν ἐντολαῖς πᾶσαν δικαιοσύνην καὶ εὐσέβειαν πληροῦσθαι. Εἰσὶ δὲ αὐταὶ «ἀγαπήσεις Κύριον τὸν Θεόν σου ἐξ ὅλης καρδίας σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος σου, καὶ τὸν πλησίον σου ὡς ἑαυτὸν» (Λουκ. 10,27)⁴⁰.

Ἄλλοι ἔχουν «ἀπὸ μέρους» τοῦ λόγου, «ὅθεν παρὰ πᾶσι σπέρματα ἀληθείας δοκεῖ εἶναι»⁴¹. Ἀλλὰ ὁ μὴ γνωρίζων τὸν ἑνσαρκον Λόγον δὲν ἔχει πλήρη γινώσκιν τῆς ἀληθείας. Ὁ «σπερματικὸς λόγος» διὰ τὸν ἰ. Ἰουστίνον δὲν ἔχει σχέσιν μὲ τὴν πανθειστικὴν σημασίαν τῶν Στωϊκῶν, ἀλλὰ μᾶλλον διδάσκει ὅτι ἡ λογικὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι δῶρον τοῦ Θεοῦ καὶ μόνον προνόμιον τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἡ πηγὴ τοῦ λόγου αὐτοῦ, ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, ἡ σοφία αὐτοῦ. Ὁ λόγος τοῦ ἀνθρώπου λαμβάνει ὑπόστασιν εἰς τὸν ἑνσαρκον Λόγον τοῦ Θεοῦ, τὸν Χριστόν. Ἡ γινώσκιν τοῦ Θεοῦ εἶναι δυνατὴ μόνον διὰ τοῦ Λόγου Αὐτοῦ. Ὁ Ἰουστίνος εἶναι σαφέστατος εἰς τὴν διδασκαλίαν του περὶ «σπερματικῶν λόγου», ὅτι εἶναι «δύναμις» λογικὴ, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω. Ἄς προχωρήσωμεν, ὅμως, εἰς τὴν ὠφέλειαν τῆς μελέτης τῆς φιλοσοφίας.

Β'. Η ΩΦΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ.

Ἡ φιλοσοφία διὰ τὸν ἱερὸν Ἰουστίνον σκοπὸν ἔχει νὰ ἐρευνᾷ τὴν ἀλήθειαν. Οἱ φιλόσοφοι πρέπει νὰ εἶναι «Χριστοῦ φίλοι», διότι αὐτὸς εἶναι ἡ σοφία καὶ ἡ αὐτο-ἀλήθεια. Ὁ Ἰουστίνος ἐξομολογεῖται, διὰ τὴν φιλίαν μετὰ τοῦ Χριστοῦ: «διαλογιζόμενός τε πρὸς τοὺς λόγους αὐτοῦ (τοῦ Χριστοῦ) ταύτην μόνην εὕρισκον φιλοσοφίαν ἀσφαλῆ τε καὶ σύμφορον»⁴². Δι' αὐτὸν ὁ χριστιανισμὸς εἶναι φιλοσοφία, ἀλλὰ «ἡ μόνη ἀσφαλῆς», ἥτις δύναται νὰ βοηθήσῃ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν «ἀσφαλῆ» γινώσκιν τῆς ἀληθείας καὶ τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἱερὸς Ἰουστίνος δὲν ἀπορρίπτει ἐντελῶς τὴν δυνατότητα κτήσεως «σπέρματος ἀλη-

39. Διάλ. 4.

40. Διάλ. 93.

41. Α' Ἀπολ. 44.

42. Τρύφ. 8. Εἰς τὸν Ἰουστίνον πρέπει νὰ γίνῃ ἡ ἐξῆς διάκρισις. Εἰς τὰς Ἀπολογίας, γράφων πρὸς τοὺς ἔθνικους, φαίνεται εὐμενὴς πρὸς τοὺς θύραθεν φιλοσόφους, διὰ νὰ καταστήσῃ τὴν εὐπρέπειαν τοῦ χριστιανισμοῦ γνωστὴν εἰς τὰ ἔθνη. Ἐνῶ εἰς τὸν διάλογον πρὸς Τρύφωνα, ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς Ἰουδαίους, φαίνεται δυσμενὴς, καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ τὸ ἀνόητον τῆς θύραθεν φιλοσοφίας.

θείας» δι' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ὡς ἀνωτέρω ἀνέφερα, ἀλλὰ τὸ πλήρωμα τῆς φιλοσοφίας εἶναι εἰς τὸν χριστιανισμόν. Ἡ ἔκφρασις τοῦ Ἰουστίνου διὰ τὴν ἐκτίμησίν του πρὸς τὴν φιλοσοφίαν εἶναι ὡς ἐξῆς: «ἔστι γὰρ τῷ ὄντι φιλοσοφία μέγιστον κτῆμα καὶ τιμιώτατον Θεῶ, ᾧ τε προσάγει καὶ συνίστησιν ἡμᾶς μόνη, καὶ ὅσοι ὡς ἀληθῶς οὗτοι εἰσὶν οἱ φιλοσοφία τὸν νοῦν προσεσχηκότες»⁴³. Διὰ τὸν Ἰουστίνον ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ μελετᾷ τὰ διδάγματα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, διότι μόνον αὐτὰ εἶναι ὠφέλιμα εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἀληθείας⁴⁴.

Εἶναι δύσκολον νὰ ξεκαθαρίσωμεν τὴν στάσιν τοῦ ἱεροῦ τούτου ἀνδρὸς ὡς πρὸς τὴν ὠφέλειαν τῆς μελέτης τῆς θύραθεν φιλοσοφίας, διότι πολλάκις ἀναγνωρίζει, ὅτι οἱ ἔθνικοι φιλόσοφοι ἐγνώρισαν καὶ ἔζησαν μέρος τῆς ἀληθείας. Ἡ γνῶσις τῆς διδασκαλίας αὐτῶν βοηθεῖ εἰς τὴν κατανόησιν τῆς ἀπολύτου ἀληθείας ἐν Χριστῷ, τοῦ ἀληθοῦς Λόγου τοῦ Θεοῦ⁴⁵. Ὁ Χοῦβερ ἐκφράζει τὴν δυσκολίαν αὐτὴν ὡς ἐξῆς: «Δυσχερὲς εἶναι νὰ συναρμολογήσωμεν τὰς περὶ τῆς φιλοσοφίας γνώμας τοῦ Ἰουστίνου. Ἐν τῷ Διαλόγῳ πρὸς Τρύφωνα καὶ ἐν τῷ Παραίνετικῷ πρὸς Ἑλληνας⁴⁶, ἐν ᾧ ἐλέγχει τὸν ἔθνισμόν, ὁ Ἰουστίνος ἀποφαίνεται δυσμενῶς περὶ τῆς φιλοσοφίας. Τούναντίον πράττει ἐν ταῖς ἀπολογίαις, ἐνθα οὐ μόνον δὲν προσβάλλει, ἀλλὰ καὶ ἐπαινεῖ τὴν φιλοσοφίαν καὶ ζητεῖ νὰ ἐλκύσῃ τὸν Μᾶρκον Αὐρήλιον, ὑποδεικνύων αὐτῷ τὴν συγγένειαν τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὸν χριστιανισμόν»⁴⁷. Ὁ Harnack ὑποστηρίζει, ὅτι οἱ φιλόσοφοι ἔθιζαν «ὄρθα» προβλήματα, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ δώσουν τὰς «ὄρθας» ἀπαντήσεις. «For the Deity, who embraces all true being, and a knowledge of whom above makes salvation possible is only known in proportion as he reveals Himself. True wisdom is therefore exclusively based on revelation. Hence it is opposed to every human philosophy, because revelation was only given in the prophets and in Christ».⁴⁸

Τὸ πρόβλημα τοῦ συμβιβασμοῦ τῆς θύραθεν φιλοσοφίας μετὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπησχόλησε τὸν Ἰουστίνον καὶ ἡ λύσις βεβαίως, τὴν ὅποιαν δίδει, εἶναι ὅτι ὁ χριστιανισμὸς μόνον ὠφελεῖ. Ὁ Λόγος ὑπῆρχεν ἐν μέρει εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους πρὶν Χριστοῦ, τώρα ὅμως ὑπάρχει εἰς τὴν πληρότητά Του. Διὰ τοῦτο δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ ἀσχολούμεθα μὲ τὰς ἀνθρωπίνας θεωρίας, αἵτινες ὀδηγοῦν εἰς παρανόησιν τῆς ἀληθείας. Ὁ Ἰουστίνος ὁμολογεῖ, ὅτι

43. Διάλ. 2.

44. Ὁ Harnack ὑποστηρίζει: «For the final stage has now arrived and Christianity is destined to put an end to natural human philosophy. When the perfect work is there; the fragmentary must cease» (ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 86).

45. Α' Ἀπολ. 46.

46. Οἱ περισσότεροι ἐρευνῆται θεωροῦν τὸ ἔργον τοῦτο «Παραίν. πρὸς Ἑλληνας» ὡς ἀμφιβαλλόμενον.

47. Ἰ. Χ ο ὕ β ε ρ, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 15.

48. H a r n a c k, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 188.

«ὅσα οὖν παρά πᾶσι καλῶς εἴρηται, ἡμῶν τῶν χριστιανῶν ἐστὶ»⁴⁹. Ἐφ' ὅσον, λοιπόν, εἰς τὸν χριστιανισμὸν ὑπάρχουν ὅλα τὰ καλὰ τῆς φιλοσοφίας, διατί νὰ διατρέχουν οἱ ἄνθρωποι τὸν κίνδυνον εἰς τὴν μελέτην τῆς θύραθεν σοφίας; Ἐχουν τὴν ἀληθῆ σοφίαν καὶ τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ, τὸν Χριστόν, καὶ Αὐτοῦ μόνον πρέπει νὰ εἴμεθα φίλοι. Ἡ χριστιανικὴ πίστις καὶ διδασκαλία εἶναι «ἀσφαλῆς καὶ σύμφορος» διὰ μελέτην. Μόνον ὁ Χριστὸς ἱκανοποιεῖ τὸν ἀνθρώπινον νοῦν, διότι αὐτὸς εἶναι ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ. Ὁ Ἰουστίνος φαίνεται νὰ ὑποστηρίζῃ ὅτι ἡ θύραθεν φιλοσοφία ἔχεται μὲν ἀληθείας καὶ ἰδιαιτέρως περὶ Λόγου, ἀλλὰ ἡ μῖξις τοῦ ψεύδους μετὰ τῆς ἀληθείας φέρει σύγχυσιν καὶ διαστρέβλωσιν τῆς ἀληθείας, οὕτω δὲ ὁ ἄνθρωπος ὀδηγεῖται εἰς τὴν ἀπιστίαν.

Ὡς ἐκ τούτου, ἡ μελέτη τῆς θύραθεν φιλοσοφίας δὲν ὠφελεῖ, μόνον ἡ χριστιανικὴ πίστις ὀδηγεῖ εἰς τὴν πραγματικὴν ἐμπειρίαν τῆς ἀληθείας καὶ τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἐνεσαρκώθη εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅστις ἐδημιούργησε τὰ πάντα.

IV. Θεολογία καὶ Κοσμολογία.

Ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ εἶναι δυνατὴ διὰ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, ἀλλὰ δὲν εἶναι πλήρης· μόνον διὰ τοῦ ἐνσάρκου Λόγου γίνεται ὁ Θεὸς γνωστὸς εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Ὁ Θεὸς εἶναι «ἐμφυτος τῇ φύσει ἀνθρώπων δόξα»⁵⁰. Ὁ Θεὸς εἶναι ἄρρητος καὶ ἀνόματος, «ὄνομα δὲ τῶν πάντων πατρὶ θετόν, ἀγεννήτω ὄντι, οὐκ ἔστιν, ᾧ ἂν καὶ ὄνομά τι προσαγορευῆται, πρεσβύτερον ἔχει τὸν θέμενον τὸ ὄνομα. Τὸ δὲ πατήρ καὶ Θεὸς καὶ κτίστης καὶ κύριος καὶ δεσπότης, οὐκ ὀνόματα ἐστίν, ἀλλ' ἐκ τῶν εὐποιϊῶν καὶ τῶν ἔργων προσήσεις»⁵¹.

Ὁ Θεὸς εἶναι ἀγέννητος, εἶναι ὁ Τριαδικὸς Θεός. Τοῦτο φαίνεται εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ βαπτίσματος, ὅπου λέγει: «ἐπ' ὀνόματος γὰρ τοῦ πατρὸς τῶν ὄλων καὶ δεσπότη τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ πνεύματος ἁγίου, τὸ ἐν ὕδατι τότε λουτρόν ποιοῦνται»⁵². Ὁ Υἱὸς καὶ ἐφ' ὅσον γεννᾶται δὲν χωρίζεται ἀπὸ τὴν οὐσίαν τοῦ πατρὸς: «ἀτμητον δὲ καὶ ἀχώριστον τοῦ πατρὸς ταύτην τὴν δύναμιν ὑπάρχειν, ὄνπερ τρόπον τὸ τοῦ ἡλίου φασὶ φῶς

49. Β' Ἀπολ. 13.

50. Β' Ἀπολ. 6.

51. Β' Ἀπολ. 6. Πολλοὶ στηριζόμενοι εἰς τὴν Α' Ἀπολ. 13 (Μ π ὄ ν η ς, σελ. 139), θεωροῦν ὅτι ὁ Ἰουστίνος διδάσκει τὴν ὑποταγὴν (subordinatio) τοῦ Υἱοῦ. Ὁ C a y r è λέγει, ὅτι ἐννοεῖ τὸν ἐνσαρκὸν Λόγον, ὅστις εἶναι κατώτερος τοῦ Πατρὸς (Ἰωάν. 14,23). "I d e C a y r è, pp. 126-127.

52. Α' Ἀπολ. 61. Βλ. καὶ Δ η μ. X. Τ ρ α κ α τ ἔ λ λ η, The Pre-Existence of Christ in Justin Martyr, Missoula, Montana, Scholars Press, 1976.

ἐπὶ γῆς εἶναι ἀτμητον καὶ ἀχώριστον ὄντως τοῦ ἡλίου ἐν τῷ οὐρανῷ»⁵³. Ἡ διδασκαλία αὕτη τῆς ὁμοουσιότητος καὶ ἰσότητος ἀλλὰ καὶ τῆς ὑποστατικῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ Λόγου καὶ ἡ σχέσις Αὐτοῦ πρὸς τὸν πατέρα, δύναται νὰ λεχθῆ καὶ περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ὁ Θεὸς εἶναι ἄρρητος, ἀκίνητος, καὶ γνωρίζει τὰ πάντα, ὁρᾷ τὰ πάντα, εἶναι πέρα τοῦ κόσμου τούτου. Διὰ τὴν μεγίστην ταύτην ὑπερφυσικότητα τοῦ Θεοῦ Πατρὸς χρειάζεται μία γεφύρωσις μετὰ τοῦ κόσμου. Τοῦτο ἐπιτυγχάνεται διὰ τοῦ Λόγου. Ὁ Λόγος, λοιπόν, εἶναι ὁ ὁδηγὸς εἰς τὸν Θεὸν Πατέρα καὶ ὁ διδάσκαλος πάντων τῶν ἀνθρώπων⁵⁴.

Ἐπιπλέον, ὁ Θεὸς Λόγος εἶναι ὁ δημιουργὸς τῶν πάντων: «ὅτε τὴν ἀρχὴν δι' αὐτοῦ ἔκτισε καὶ ἐκόσμησε, Χριστὸς μὲν κατὰ τὸ κεχρίσθαι καὶ κοσμήσαι τὰ πάντα δι' αὐτοῦ τὸν Θεὸν λέγεται»⁵⁵.

Ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται ὅτι ὁ Ἰουστίνος δέχεται τοῦ Πλάτωνος τὴν δυαδικὴν θεωρίαν, δηλ. ὅτι ἡ δημιουργία ἐγένετο ἐξ «ἀμόρφου ὕλης», ἥτις προϋπῆρχεν. Ὁ Ἰουστίνος λέγει, ὅτι «ὕλην ἄμορφον οὖσαν στρέφοντα τὸν Θεὸν κόσμον ποιῆσαι»⁵⁶. Μία βαθυτέρα ἐξέτασις τοῦ κειμένου θὰ δεῖξῃ, ὅτι ὁ Ἰουστίνος δέχεται μᾶλλον δύο δημιουργίας παρὰ δύο ἀρχάς. Ἡ μὲν πρώτη δημιουργία εἶναι τῆς «ἀμόρφου ὕλης» ἐκ τοῦ μὴ ὄντος, κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Μωϋσέως, μετὰ τὴν ὁποίαν ἐδημιούργησε τὰ ὄντα. Αὐτὸ ἐπίσης εἶναι φανερὸν ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Λόγος «ἔκτισε καὶ ἐκόσμησεν». Ἡ διάκρισις μετὰ τῆς «κτίσεως» τοῦ κόσμου καὶ τῆς «κοσμήσεως» αὐτοῦ φανερώνει τὴν βιβλικὴν βᾶσιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰουστίνου παρὰ τὴν πλατωνικὴν⁵⁷. Ὁ Ἰουστίνος ἔδωκεν ἔμφασιν εἰς τὸν ἕνα Θεόν, ὅστις ὅμως εἶναι Τριάς. Μετεχειρίσθη καὶ τὴν ἀποφαιτικὴν μέθοδον, τὴν ὁποίαν συνέχισαν οἱ μετέπειτα Ἕλληνες πατέρες. Ὁ Θεὸς εἶναι ἀγέννητος, ἀκατάληπτος, ἀόρατος, ἀλλὰ καὶ δημιουργὸς καὶ συγκροτητῆς τοῦ σύμπαντος κόσμου διὰ τοῦ Λόγου⁵⁸.

Ἡ Θεολογία καὶ Κοσμολογία τοῦ ἱεροῦ Ἰουστίνου εἶναι Βιβλικὴ καὶ σύμφωνος πρὸς τὴν ζῶν καὶ διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας. Δὲν δέχεται τὴν δυαρχίαν τοῦ Πλάτωνος, οὔτε τὴν πανθεϊστικὴν θεωρίαν τῶν Στωϊκῶν, ἀλλὰ τὴν Γραφικὴν θεόπνευστον διδασκαλίαν τῆς ἐκ τοῦ μηδενὸς (ex nihilo) δημιουργίας, ὡς προσεπάθησα νὰ δεῖξω ἀνωτέρω.

53. Διάλ. 128.

54. Διάλ. 61, 127.

55. Β' Ἀπολ. 6 καὶ Α' Ἀπολ. 67.

56. Α' Ἀπολ. 59. Ἴδε ἐπίσης καὶ κεφ. 10.

57. Α' Ἀπολ. 59, Β' Ἀπολ. 6. Ἴδε καὶ Β. Ἀντωνιάδου, τόμ. Α', μέρος Β', σελ. 24, καὶ F. C a y r è, vol. I, p. 125.

58. Α' Ἀπολ. 10. Β' Ἀπολ. 6. Διάλ. 127.

V. Ἀνθρωπολογία.

Ὁ Ἰουστῖνος διδάσκει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κατ' εἰκόνα Αὐτοῦ. Πιστὸς εἰς τὴν Βιβλικὴν διδασκαλίαν ἀπορρίπτει τὴν εἰμαρμένην τῶν Στωϊκῶν. Ὁ ἄνθρωπος ἐδημιουργήθη ἐλευθερος νὰ ἐκλέξῃ τὸ καλὸν ἢ τὸ κακὸν καὶ μὲ τὸ κατ' εἰκόνα νὰ «ὁμοιωθῆ» μὲ τὸν Θεόν.

Τὸ κατ' εἰκόνα εἶναι ποῦ διακρίνει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὰ φυτὰ καὶ τὰ ζῶα. Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι φανερά, ὅταν λέγῃ «ἐλευθερὰ προαιρέσει καὶ κατορθοῖ καὶ σφάλεται». Διδάσκει ὅτι ἡ τιμωρία ἢ ἡ ἀμοιβὴ εἶναι ἀνάλογος μὲ τὴν ἀξίαν τῶν πράξεων⁵⁹.

Ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖται ἀπὸ σῶμα καὶ ψυχὴν καὶ εἶναι χάριτι καὶ οὐχὶ φύσει ἀθάνατος. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ζωὴν, διότι συμμετέχει εἰς τὴν πηγὴν τῆς ζωῆς, τὸν Θεόν, «ζωῆς δὲ ψυχὴ μετέχει, ἐπεὶ ζῆν αὐτὴν ὁ Θεὸς βούλεται». Ἡ συγκράτησις τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς εἶναι «τὸ ζωτικὸν πνεῦμα» καὶ ὄχι ἡ ψυχὴ καθ' ἑαυτήν. Ἡ ψυχὴ λαμβάνει ζωτικότητα ἀπὸ τὸν Θεόν⁶⁰.

Ὁ Ἰουστῖνος δίδει ἔμφασιν εἰς τὴν ἀνάστασιν τῶν νεκρῶν, ἀπορρίπτων τὴν πλατωνικὴν θεωρίαν τῆς ἀθανασίας, «οἱ καὶ λέγουσι μὴ εἶναι νεκρῶν ἀνάστασιν, ἀλλ' ἅμα τῷ ἀποθνήσκειν τὰς ψυχὰς αὐτῶν ἀναλαμβάνεσθαι εἰς τὸν οὐρανόν, μὴ ὑπολάβητε αὐτοὺς χριστιανούς». Ἡ ἀνάστασις θὰ διαρκέσῃ Χίλια ἔτη, «καὶ σαρκὸς ἀνάστασιν γενήσεσθαι ἐπιστάμεθα καὶ χίλια ἔτη ἐν Ἱερουσαλὴμ οἰκοδομηθεῖσι καὶ κοσμηθεῖσι καὶ πλατυνθεῖσι»⁶¹.

Ὁ ἄνθρωπος ἐδημιουργήθη διὰ νὰ θεωθῆ, ἀλλ' ἡ πτώσις τῶν πρωτοπλάστων ἠμπόδισε αὐτὸν τὸν προορισμόν. Ὁ Χριστὸς ἀνενέωσε τὴν δύναμιν τῆς θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου: «τοὺς καὶ Θεῶ ὁμοίως ἀπαθεῖς καὶ ἀθανάτους, ἐὰν φυλάξωσι τὰ προστάγματα αὐτοῦ, γεγεννημένους καὶ κατηξιωμένους ὑπ' αὐτοῦ υἱοὺς αὐτοῦ καλεῖσθαι, καὶ οὗτοι ὁμοίως τῷ Ἀδὰμ καὶ τῇ Εὐᾷ ἐξομοιοῦμενοι θάνατον ἑαυτοῖς ἐργάζονται, ἐχέτω καὶ ἡ ἐρμηγεία τοῦ ψαλμοῦ ὡς βούλεσθε. καὶ οὕτως ἀποδέδεικται, ὅτι Θεοὶ κατηξιώνται γενέσθαι, καὶ υἱοὶ ὑψίστου πάντες δύνασθαι γενέσθαι κατηξιώνται, καὶ παρ' ἑαυτοὺς καὶ κρίνεσθαι καὶ καταδικάζεσθαι μέλλουσιν, ὡς καὶ Ἀδὰμ καὶ Εὐᾷ»⁶².

Ὁ ἄνθρωπος φθάνει εἰς τὸν προορισμόν του διὰ τῆς χάριτος Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅστις ἐσταυρώθη διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ κόσμου.

59. Α' Ἀπολ. 43. Εἰς τὸ ἀμφιβαλλόμενον ἔργον Περὶ Ἀναστάσεως, 8, ὁ ἄνθρωπος εἶναι ζῶν λογικὸν μὲ σῶμα καὶ ψυχὴν.

60. Διάλ. 6. Ἴδε Ἰω. Ρωμανίδου, Τὸ Προπυτορικὸν Ἀμάρτημα, σελ. 116 κ.έ.

61. Διαλ. 80. Τὰ «χίλια ἔτη» ποῦ θὰ ζοῦν οἱ ἀναστηθέντες ἐν Ἱερουσαλὴμ δὲν ἦτο καθολικὴ διδασκαλία ἀλλὰ μᾶλλον γνώμη τοῦ Ἰουστίνου. Ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ (Διάλ. 80), ὅτι πολλοὶ ὀρθόδοξοι χριστιανοὶ ἀπορρίπτουν αὐτὴν τὴν διδασκαλίαν. Ἡ κόλασις δὲν θὰ εἶναι χίλια ἔτη μόνον ἀλλ' αἰωνία (Α' Ἀπολ. 8).

62. Διάλ. 124.

VI. Επίλογος.

Ὁ ἱερὸς Ἰουστίνος, ἐξ ὅσον συναπεκόμισα διὰ τῆς μελέτης ταύτης, προσεπάθησε νὰ συστηματοποιήσῃ τὰς δογματικὰς διδασκαλίαι τοῦ Χριστιανισμοῦ. Δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἦτο ὁ πρῶτος συστηματικὸς θεολόγος τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Τὸ συμπέρασμα τὸ ὁποῖον δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν ἀπὸ τὴν μελέτην τῶν συγγραμμάτων τοῦ ἱεροῦ Ἰουστίνου, τοῦ ἀπολογητοῦ, φιλοσόφου καὶ μάρτυρος, εἶναι ὅτι ἡ σχέσις τῆς φιλοσοφίας μετὰ τὸν Χριστιανισμὸν εἶναι μᾶλλον ἀμφίβηλος. Οἱ ἐθνικοὶ φιλόσοφοι καίτοι πολλάκις ἔλαβον ἀληθείας ἀπὸ τοὺς προφήτας, διεστρέβλωσαν ὅμως αὐτάς καὶ εἶναι ἐπισφαλῆς ἡ μελέτη αὐτῶν. «Ἡ μόνη ἀσφαλῆς τε καὶ σύμφορος φιλοσοφία» εἶναι ὁ Χριστιανισμός.

Ἡ διδασκαλία περὶ Λόγου ὁμοιάζει φαινομενικῶς πρὸς τὴν τῶν Στωϊκῶν, διαφέρει ὅμως εἰς τὴν οὐσίαν. Μόνον ὁ χριστιανισμὸς εἶναι φιλοσοφία εἰς τὴν πραγματικότητά, διότι ὁ Λόγος εἶναι τὸ ἀντικείμενον τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας. Ὁ ἔνσαρκος Λόγος εἶναι ὁ Σωτὴρ καὶ «διδάσκαλος» πάντων.

Διὰ τὸν Ἰουστίνον ἡ θύραθεν φιλοσοφία δύναται νὰ μελετᾶται ἀπὸ τοὺς χριστιανούς. Δὲν εἶναι ἐπικίνδυνος καθ' ἑαυτήν, ὡς φαίνεται ἀπὸ τὰς Ἀπολογίας, ἀλλ' ἐφ' ὅσον ἡμεῖς οἱ χριστιανοὶ ἔχομεν τὸν γλυκὺν Ἰησοῦν, Ὅστις εἶναι ἡ πλήρωσις τῆς φιλοσοφίας, αὐτὴ αὕτη ἡ σοφία, δὲν χρειάζεται ἡ μελέτη τῆς θύραθεν φιλοσοφίας, (τοῦτο φαίνεται εἰς τὸν Διάλογον πρὸς Τρύφωνα). Μᾶλλον ἡ βαθεῖα μελέτη τῶν προφητῶν καὶ ἡ κατανόησις τῶν διδαγμάτων τοῦ Χριστοῦ εἶναι περισσότερον ὠφέλιμος πρὸς ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας.

Καίτοι ὁ Ἰουστίνος φαίνεται ὅτι ἔπεσεν ἔξω σὲ μερικὰ σημεῖα (subordinatio καὶ Χιλιασμός), εἶναι ὅμως ὁ πρῶτος, ὅστις προσεπάθησε νὰ γεφυρώσῃ τὸν Χριστιανισμὸν μετὰ τῆς φιλοσοφίας. Οἱ μετέπειτα Πατέρες ἠκολούθησαν τὸν δρόμον τὸν ὁποῖον αὐτὸς ἐχάραξεν.

Ὁ κάλαμος τοῦ ἱεροῦ μας Ἀπολογητοῦ ἔχει κῦρος καὶ αὐθεντικόν, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀντιπρόσωπος τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Δικαίως ἐκλήθη «φιλόσοφος», διότι ἐπεδίωξε τὴν ἔνωσιν τοῦ ἀντικειμένου τῆς φιλοσοφίας, τοῦτ' ἔστιν τοῦ λόγου, μετὰ τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, Ὅστις σὰρξ ἐγένετο διὰ τὴν ἀνακαίνισιν καὶ τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους.